

Купенова Г.Ы. *1

*¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Тарих және дінтану кафедрасының доценті
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: Gulia_79_79@inbox.ru*

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДА БАТЫС СІБІР ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЖЫЛҚЫ ҰРЛЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ МӘСЕЛЕСІНІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада ХІХ ғасырдың орта шеніндегі Батыс Сібір қазақтарының жылқы ұрлығы мәселесі патша үкіметінің жаңа құқықтық базасы аясында қарастырылады. Қазақтардың жылқы ұрлығы және олардың жолын кесу шараларына деген патша өкіметінің көзқарасы және қазіргі тарих ғылымындағы «жылқы ұрлығы» және «барымта» ұғымдарының анықтамасына ерекше көңіл бөлінеді. Ішкі қазақтардың құқықтық мәртебесінің белгісіздігі, ХІХ ғ. бірінші жартысындағы бірқатар ұлт-азаттық қозғалыстар аясында Тобыл және Томбы губерниялары қазақтарында өз басқармасының болмауы, сібірлік жерлеріне орналасып жатқан шаруалардың қоныстандыруына кедергі жасау үшін ішкі қазақтар тарапынан қолдау тапқан дәстүрлі жылқы ұрлығының күшеюіне әкелді. Жылқы ұрлығына қарсы күрес ХІХ ғ. 50-70 жж. жүргізілді және қоныс аударуды болдырмау мақсатында қазақтардың жаңаесілдік желісіндегі христиандыққа және шаруалар тобына айналуы байқалған аймақтарда өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Осындай мәселелерге байланысты мақалада жазбаша деректер мен тарихи зерттеулер негізінде Ертістің ішкі жағында көшіп-қонып жүрген қазақтар тарапынан жылқы ұрлығының күшеюінің себеп-салдарын айқындалды.

Кілт сөздер: Ресей империясы, «жылқы ұрлығы», «барымта», Батыс Сібір, қазақтарды көшіру, шаруаларды қоныстандыру, патша жарлығы, губерния.

Алғыс айту: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен АР23489137 «Батыс Сібір қазақтарын басқару құрылымдары: ХҮІІІ ғ. соңы - ХІХ ғ.» гранттық зерттеуін іске асыру шеңберінде дайындалды.

Купенова Г. Ы. *1

*¹Кандидат исторических наук, доцент кафедры Истории и религиоведения
Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова
Актобе, Казахстан, e-mail: Gulia_79_79@inbox.ru*

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ КОНОКРАДСТВА КАЗАХОВ ЗАПАДНОЙ СИБИРИ СЕРЕДИНЫ ХІХ ВЕКА

Аннотация

В статье рассматривается проблема конокрадства казахов Западной Сибири середины ХІХ в. в контексте правового поля царского правительства. Особое внимание уделено понятию «конокрадство» и «барымта» в современной исторической науке для выявления отношения царской власти к краже лошадей казахами и применения мер к их пресечению. В рамках ряда национально-освободительных движений в первой половине ХІХ века отсутствие собственной администрации у казахов Тобылской и Томбинской губерний привело к усилению традиционного конокрадства, которое поддерживалось внутренними казахами с целью не допустить расселения крестьян на сибирские земли. Борьба с конокрадством шла в 50-70 гг. ХІХ в. и имела свою специфику в регионах, где наблюдались случаи перехода казахов на Новоишимской линии в христианство и в сословие крестьян в

целях избегания выселения. В связи с такими проблемами в статье на основе письменных данных и исторических исследований были выявлены причины и последствия усиления конокрадства со стороны казахов, прикочевавших во внутреннюю часть Иртыша.

Ключевые слова: Российская империя, «конокрадство», «барымта», Западная Сибирь, выселение казахов, переселение крестьян, царский указ, губерния.

Благодарность: *Статья подготовлена в рамках реализации грантового исследования АР23489137 «Структуры управления казахами Западной Сибири: в конце XVIII в. - XIX в.» при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК.*

G.Y. Kuppenova^{ID*1}

¹*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor*

*Department of History and Religious Studies of K. Zhubanov Aktobe Regional University
Aktobe, Kazakhstan, e-mail: Gulia_79_79@inbox.ru*

SOME ASPECTS OF THE PROBLEM OF HORSE THEFT OF KAZAKHS IN WESTERN SIBERIA IN THE MIDDLE OF THE 19th CENTURY

Abstract

The article examines the problem of horse theft by Kazakhs of Western Siberia in the mid-19th century in the context of the legal framework of the tsarist government. Particular attention is paid to the concepts of "horse theft" and "barymta" in modern historical science to identify the attitude of the tsarist government to horse theft by Kazakhs and the application of measures to suppress them. Within the framework of a number of national liberation movements in the first half of the 19th century, the lack of their own administration among the Kazakhs of the Tobyl and Tobol provinces led to an increase in traditional horse theft, which was supported by internal Kazakhs in order to prevent the resettlement of peasants to Siberian lands. The fight against horse theft took place in the 50-70s of the 19th century and had its own specifics in the regions where there were cases of Kazakhs on the Novoishim line converting to Christianity and becoming peasants in order to avoid eviction. In connection with such problems, the article, based on written data and historical research, identified the causes and consequences of the increase in horse theft by Kazakhs who migrated to the inner part of the Irtysh.

Key words: Russian Empire, «horse stealing», «barymta», Western Siberia, deportation of Kazakhs, resettlement of peasants, tsarist decree, province.

Acknowledgement: *The article was prepared as part of the implementation of grant research АР23489137 «Structures of management of Kazakhs in Western Siberia in the late XVIII-XIX centuries» with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.*

Kіріспе

Қазіргі уақытта XVIII-XIX ғасырлардағы Ертістің оң жағалауындағы қазақтарының «жылқы ұрлығына» қатысты тарихын зерттеуге көп көңіл бөлініп отыр, яғни мұны біз осы мәселенің тарихнамалық базасының болуымен растай аламыз. Ертістің оң жағалауындағы қазақтың Далалық өлкесі патшалық үкіметтің әлеуметтік-экономикалық мәселесіне қатысты іс-шараларының көрсеткіші болды. Өңірде қазақтардың этникалық тобының қалыптасуы 1788 ж. олардың «мәңгілік көшіп жүруге» ресми түрде өтуінен басталды. Ертістің оң жағалауында Өрісов, Тәтенов және Шаншаров сияқты атақты сұлтандар басқарған қазақтардың едәуір бөлігі орналасқан болатын. Сондықтан бұл аймақты отарлау мәселесін және оған байланысты туындаған геосаяси проблемаларды шешу үшін 1726 жылдан бастап И.И. Веймарн жобасы іске қосылды. Қалыптасқан «адал-бағынышты» қазақ халқына қатысты үкімет тарапынан «мелшііп қалған» әкімшілік-заңнамалық тұрақсыздық ұстанымын қабылдады. Ал көп ұзамай қазақтардың Ертістің оң жағалауына көшуі кезінде

орын алған дәстүрлі «жылқы ұрлығының» күшеюі ХІХ ғасырдың ортасында патша саясатының тактикасының өзгеруіне және 1854 жылы «Батыс Сібірде жылқы ұрлығын тоқтату шаралары туралы» заңның бекітілуіне себеп болды.

Мақаланы жазу барысында алдымызға қойған мақсатымыз – Ертістің оң жағалауындағы қазақтар арасындағы жылқы ұрлығының себеп-салдарлық байланыстарын және оның негіздемесін архив материалдарына, жаңа жазба деректерге және тұжырымдамалық ғылыми жұмыстарға сүйене отырып зерттеу. Өйткені, қазақтар арасындағы «жылқы ұрлығы» мәселесіне қатысты заманауи тарихнамалық базаны жалпылау және осы мәселеге қатысты зерттеушілердің ұстанымы бүгінгі таңда қызығушылық тудырып отырған өзекті мәселелердің бірі екенін ерекше атап өткен жөн. Мақалада Батыс Сібір қазақтарының жылқы ұрлығын күшейтудің себеп-салдарлық кешенін анықтауға ғана емес, сонымен бірге патша үкіметінің оларға қатысты саясатының өзгеруі және оны биліктегілердің жүзеге асыруының барысы да айқындалды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланы объективті түрде зерттеу және қорытындыларды анықтау үшін ХІХ ғасырдың ортасындағы Батыс Сібірдегі қазақ халқының жағдайына қатысты түрлі құжаттық материалдар тартылып, талданды. Сонымен аталмыш зерттеу жұмысымызда Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚР ОМА) 338 және 478 қорларының құжаттары, Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімшесінің (ОГК БСБ) журналдарының құжаттық материалдары, С.Б. Броневскийдің Орта Орданың қырғыз-қайсақтары туралы жазбаларындағы «Қытайлардың Баян-ауылға келуі туралы» 41-43 бөлімінің материалдары пайдаланылды. Ресей Федерациясының Мәскеу қаласындағы Мемлекеттік көпшілік тарихи кітапханасы (РФ МКТК, Мәскеу), сондай-ақ «ХVIII-XIX ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастары» (1771-1867 жж.) архивтік құжаттар жинағынан алынған материалдар.

Ертістің оң жағалауындағы қазақтардың жылқы ұрлығының көбеюінің себептері мен оның салдарын зерттеуге бағытталған отандық және шетелдік зерттеушілердің, атап айтқанда Қабульдинов З.Е., Меңдіқұлова Г.М., Абенова Б.С., Ахметова Ш.К., Томилов Н.А., Андреев И.Г., Броневский С.Б., Красовский М., Быков А.Ю., Кожирова С.Б., Арапов Д.Ю., Анисимова И.В. және т.б. зерттеушілердің жұмыстарын басшылыққа алып, талдау жүргіздік.

Зерттеу жұмысымыз бірнеше әдіс-тәсілдер мен әдістемелік ұстанымдар мен қағидаттарға негізделген.

Негізгі әдіс – салыстырмалы-тарихи әдіс, ол отырықшыландыру, одан кейін Ертістің оң жағалауы аумағынан қазақтарды көшіру мәселелерін олардың хронологиялық, логикалық, сандық және сапалық қатынастарын зерттеуге мүмкіндік береді. Келесі тарихшылық (историзм) қағидатына сәйкес материалды ұсыну хронологиялық ретпен келтірілген, тарихи фактілер мен оқиғалар нақты тарихи жағдайға сәйкес олардың өзара байланысы мен дәйектілігі бойынша қарастырылады. Зерттеудің объективтілігіне архивтік және басқа дереккөздерді тарту, зерттеу объектісіне қатысты құжаттарды жан-жақты талдауға ұмтылу арқылы қол жеткізіледі. Жұмыста нақты тарихи және сипаттамалық зерттеу әдістері де қолданылған. Зерттеудің объективтілігіне мұрағаттық және басқа дереккөздерді тарту, зерттеу объектісіне қатысты құжаттарды жан-жақты талдауға ұмтылу арқылы қол жеткізіледі. Жұмыста зерттеудің нақты-тарихшылық, сипаттамалық әдістері де қолданылды.

Талқылау

Қазақтар арасындағы «жылқы ұрлығы» мәселесі бұрыннан келе жатқан дәстүрлі «барымта» салтына байланысты дамығаны белгілі. Осыған байланысты американдық ғалым Вирджиния Мартиннің (Virginia Martin) «Барымта: Обычай в глазах кочевников, преступление в глазах империи» («Барымта: Көшпелілер алдында әдет, империя алдында

кылмыс») атты ғылыми зерттеуінде «барымта» және «жылқы ұрлығы» ұғымдарының анықтамасы туралы негіздемесі құнды болып табылады, мұнда барымта келісімге келгенге дейін құқық бұзушының малын айдап әкетуден тұратын өзін-өзі соттау актісі ретінде дауларды шешудің бір жолы ретінде ұсынылған [1, 360-388]. Оның пікірі бойынша, «барымта» XIX ғасырдың ортасынан бастап байқала бастаған, ашық және қарулы шабуылдар сипатына ие болған «жылқы ұрлығы» сияқты қарсылық түрі емес [2, 282]. Ал Ресей патшалығы болса «барымтаны» қазақ Даласын бақылауды қиындатқан және ешқандай құқықтық мәні мен маңызы жоқ акт ретінде қарастырды. Оны қылмыс деп анықтау арқылы патша әкімшілігі «барымтаны» түпкілікті жойылуын көздеді, яғни оны қылмысқа айналдырып, қылмыстық жауапкершілікке тартты. Қазақ сұлтандарының өзі барымтаны ұрлық деп есептемей, оны үнемі қорғап отырды. Өйткені, қазақтар халқы үшін «барымта» мәселесі ешқашан қылмыс ретінде қабылданған емес, бұл көшпелі-құқықтық әдет-ғұрып, әділетсіздік пен құн төлеуді түсіну болды.

Патша әкімшілігі 30-жылдардың аяғында Батыс Сібір генерал-губернаторы тау-кен ведомствосы шаруаларының қазақтардың жылқы ұрлығы туралы жиі түсетін арыз-шағымдарына байланысты тексеру жүргізу үшін арнайы тапсырма бойынша шенеунік Трофимовті іссапарға жіберген болатын. Ол өзінің жасырын хабарында шаруалардың жылқыларын егістіктен ғана емес, қоралардан да жиі ұрлайтынын, негізінен шет аудандардан келген қазақтар, казактарға баж салығын төлеу үшін шекарадан өткені туралы атап өтті. Яғни, бұл классикалық мағынада «барымта» емес еді. Трофимов анықтағандай, шаруалардың жылқыларын тек қазақтар ғана емес, көбінесе тау-кен басқармасының орыс халқының өздері де ұрлаған [3, 93-94].

Ал З.Е. Қабылдиновтың айтуынша, XVIII ғасырдың 50-жылдарында орын алған барымта кейіннен өзгеріп, басқа форма мен мазмұнға ие болды, яғни жылқы тонау қылмысына айналып шыға келді [3, 108].

Жалпы алғанда, зерттеліп отырған мәселенің тарихнамалық негізі бар, оның біріншісі тобын XIX ғасырда өмір сүрген әскери инженерлер, топографтар, өлкетанушылар, этнографтар, мен шығыстанушылардың зерттеулері негізінде қарастырылды. Атап айтқанда 1785 жылы капитан И.Г. Андреевтің (1744-1824) жинаған «Описание Средней орды киргиз-кайсаков, с касающимися до сего народа, также прилежающих к российской границе, по части Колыванской и Тобольской губернии, крепостей дополнениями» («Қырғыз-қайсақтардың Орта Ордасының сипаттамасы, осы халыққа қатысты толықтырулармен, сонымен қатар Ресей шекарасына іргелес, Колыван және Тобыл губернияларының бір бөлігіндегі бекіністер») [4, 280] зерттеуі, Бас штаб офицерлері жинаған Ресейдің географиясы мен статистикасына арналған материалдары, соның ішінде Н.И. Красовскийдің (1826-1875) «Область Сибирских киргизов» («Сібір қырғыздарының аймағы») [5, 451] зерттеуі және генерал-майор С.Б. Броневскийдің (1786-1858) «О Киргиз-Кайсаках средней Орды» («Орта Ордадағы қырғыз-қайсақтары туралы») [6, 75-89] жазбалары кұрайды. С.Б. Броневскийдің жазбаларында қазақтардың шаруашылығын, тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, заңдарын, қоғамдық құрылысын сипаттап, Даланың ішкі саяси жағдайына өз бағасын берді. Жұмыста «Қытайлардың Баян-ауылға келуі» ескертпесі пайдаланылған, мұнда зерттеуші қазақтардың Ертістің ішкі бөлігіне көшу себептерін талдай отырып, «барымтаға» тоқталған. Ауыл мен дала қазақтарының қарым-қатынасына, қазақ халқының ерекшелігіне сипаттама берді.

Мақаланың тарихнамалық негізінің екінші тобын 1877 жылдан бастап Омбыда жұмыс істей бастаған Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімшесінің құжаттық материалдары кұрайды. Мәселен, бұл туралы В. Михайловтың «Киргизские степи Акмолинской области» («Ақмола облысының қырғыз далалары») [7, 22] зерттеуі Императорлық орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің жазбаларында жарияланған болатын. XIX ғасырдың соңында пайда болған қазақ Даласындағы мәселелерге қатысты В.Михайлов былай дейді: «қоныс аудару мәселесі барған сайын өзекті мәселеге, күннің кекшіл, қаһарлы мәселесіне айналуға, сондықтан да Географиялық қоғам

оны ешбір жағдайда елеусіз қалдыра алмайды және назардан тыс қалдыруға болмайды» [7, 20]. Осыған байланысты Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімшесінің алдына «Тобыл губерниясының Қорған, Есіл, Тоқалы, Ялуторов, Турин және Тобыл уездеріндегі отарлауға ыңғайлы жерлердің саны туралы мәселені» анықтау үшін аймақты терең зерттеу міндеттері қойылды.

1892 жылы 23 желтоқсанда Г.Е. Катанаев төрағалық еткен Императорлық Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің мәжілісінде В.А. Остафьев өзінің жасаған баяндамасында Батыс Сібір мен Қырғыз даласы туралы жинақталған мәліметтер бойынша «...бұл елдерді отарлау туралы жалпы ойлар үшін» [7, 19-20], бұрын түсіріліп жасалған жоспарлары мен карталардың кейінгі жаңадан жасалғандары арасындағы сәйкессіздік туралы, нақтырақ айтқанда отарлауға жарамды жерлерді картаға түсіру жұмыстарының толық сәйкессіздігі туралы айтқан болатын.

Ертістің оң жағалауынан қазақтарды көшіру мәселесіне қатысты мәселе О.Б. Наумованың «XVIII-XX ғасырдың басында Батыс Сібірдің оңтүстігіндегі қазақ-орыс қатынастары» [8, 39-50] атты жұмысының зерттеу нысанына айналды. Жалпы, осы кезеңдегі Батыс Сібір қазақтарының этникалық тарихының жасалу көрінісіне байланысты Н.А.Томилов зерттеу жүргізген [9, 271], әсіресе ол қазақ халқының қоныстану проблемасын және қазақ халқының ерекше Батыс Сібір тобын бөлу тұжырымдамасын қалыптастырды [10, 276].

Ал З.Е. Қабылдинов XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Ертістің ішкі жағындағы қазақтардың жылқы ұрлау мәселесіне зерттеу жүргізген. Жылқы ұрлығының күшеюі шаруа халықты Тобыл және Томск губернияларының аумағына белсенді түрде көшіру процесінде болады. Шаруалардан түскен көптеген арыз-шағымдар, оның ойынша, патша әкімшілігінің назарын XIX ғасырдың 30-жылдарында ішкі қазақтар тарапынан жылқы ұрлығының күшеюіне аударып, алғаш рет оларды сыртқы қазақ болысына жатқызу, яғни көшіру мәселесін көтерді [11, 27-31]. Бұл еңбек Тобыл және Томск губернияларындағы қазақтардың жылқы ұрлығы мәселесі өлкенің демографиялық жағдайы тұрғысынан қарастырылған бірден-бір зерттеу деп айта аламыз.

И.В. Октябрьская [12, 276] мен И.В. Анисимованың [13, 199-201] зерттеулерінде бұл мәселе бүкіл XIX ғасырдағы Сібірдегі қазақтардың көші-қоны мәселесі тұрғысында қарастырылады, мұнда қазақтардың көші-қон қозғалысын реттеу мәселесі бойынша Сібір, орталық және жергілікті билік орындарының ұстанымы біршама қарама-қайшы болғанын байқауға болады.

И.В. Анисимова қазақтардың тау-кен ведомствосындағы мәртебесінің ашықтығын және құқықтық реттеуді растайды. Ол арнайы «қазақ мәселесін» этникалық қауіпсіздікке қатерлердің болуы, көшпелі қазақтардың жылқы ұрлауынан туындаған ұлтаралық қақтығыстар және осыған байланысты шаруа қожалықтарына зиян келтіру деп анықтады. Сонымен бірге Өз кезегінде И.В. Анисимова З.Е. Қабылдинов пен О.Б. Наумованың XIX ғасырдың ортасында қазақ халқын Алтай таулы округі аумағынан көшіру мәселесіне қатысты биліктің біртұтас ұстанымының болмағаны туралы пікірлерін қолдайды.

Б.С. Әбенова 1868 жылғы «Дала өлкелерін басқару туралы уақытша Ережені» Орынбор өлкесінде жүзеге асыру жөніндегі облыс әкімшілігінің қызметін және оның салдарын зерттейді [14]. Орынбор өлкесін басқарудың отаршылдық әдістерін қолдану объектісі ретінде қарастырылады, оның ұқсастығы бойынша Сібір департаментінде ұлтаралық қақтығыстарды шешу үшін арнайы шекаралық органдар пайда болғанын анықтайды. Сондай-ақ, Б.С. Әбенова Ресей империясының билік жүйесіндегі генерал-губернаторлық институтын жетілдіруге талдау жасап, оның негізгі белгілері мен ерекшеліктерін ашып көрсетеді [15, 582-593].

Жалпы, XVIII-XIX ғасырлардағы Батыс Сібір қазақтарының жылқы ұрлығы мәселесінің отандық және шетелдік зерттеушілер арасында өзіндік тарихнамалық тұжырымы бар, бұл оның өзектілігін айқындап, қазіргі заманғы концептуалды тәсілдер негізінде терең де жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Зерттеу нәтижелері

Орыстардың Батыс Сібір қазақтарымен алғашқы байланыстары О.Б. Наумованың пікірінше, XVI ғасырдың аяғында «ішкі» қазақтар (бекіністі шептің солтүстігіндегі көшпенділер – Г.Ы. Купенова) XVIII ғасырдан бастап Тобыл және Томск губернияларына тереңдеп ене бастаған орыс шаруаларымен байланыста болған. Ал «желіге жақын» қазақтар (желі бойында жүрген, бірақ оны кесіп өтпейтін – Г.Ы. Купенова) XIX ғасырдың 70-жылдарында орыс халқымен тұрақты байланыс жасай бастады [8, 39].

Патша үкіметінің ресми рұқсатымен далалық өлкелерден қазақтардың едәуір бөлігінің Ертістің оң жағалауындағы «мәңгілік көшпелілікке» көшуі 1788 жылы басталды. С.Б. Броневский атап өткендей, «Ордадағы тонау мен зорлық-зомбылық салдарынан біреулер өліп, күйреуден қорқып, кейбіреулері жаман мінез-құлық салдарынан ата-бабаларының жазалануынан қорқып, ресейліктердің жағына өтіп, Ресей үкіметінен пана іздеп, мәңгілік көшпенділік жолында қалып, адалдыққа ант берді» [6, 179].

З.Е. Қабылдинов: «Қазақтарды далада жайылымдық жердің, барымтаның жоқтығы және материалдық жағдайын жақсартуға ұмтылу ішкі жағына тартты. Әрине, XVIII ғасырда қазақ даласының тереңдігіне қоршау сызығын салу және ұзарту кезінде Тобыл және Томск губернияларына көшірілген ата-бабадан қалған жайлауларды кезуге деген құштарлық». З.Е. Қабылдиновтың пікірінше, «қазақтарды даладағы жайылымдық жерлердің тапшылығы, барымта және өзінің материалдық жағдайын түзетуге деген ұмтылыс желінің ішкі бөлігіне тартты. Әрине, XVIII ғасырда қазақ даласының тереңіне кордондық сызығын салу және ілгерілету барысында Тобыл және Томск губернияларына кеткен олар үшін таныс жайылымдарда көшуге деген ұмтылыс» [3, 112]. Қазақтардың өтпелі кезеңінің басы 1770 жылы «барымта қырғыздар арасында өзінің жан түршігерлік әрекетін ашқан кезде басталды. Уақыт өте келе, ара-тұра азды-көпті саны орыс шекарасына өтіп, казак заставаларының қорғауында бос жерлерге қоныстанды. Осылайша, тыныштық пен сенімді қамқорлыққа ие бола отырып, әдейі көбейіп, байыды; қазір олардың арасында сұлтандар бар, олардың ішіндегі ең ақсүйектері: Урусовтар, Татеневтер және Чанчаровтар; старшиналар өте адал: Батакан Куромсин, еңбегі мен байлығымен танымал, Алучуг, Бөрібай, Лайтуар және басқалар» [6, 180].

1791 жылы екі сұлтан мен 19 старшыннан тұратын топ Уәли ханға қарсы шағыммен императрица II Екатеринаға жүгініп, оларды Ресей империясының мүлкі және оларға бағынатын халқы бар «мәңгілік» бодандыққа қабылдауды өтінді [16, 56-59].

Осылайша, XIX ғасырдың басына қарай Тобыл және Томск губернияларының территориясында «мәңгілік көшпенділікке» жол берілген қазақтардың бірқатар «адал қолбасшылықтары» құрылды. Кейбір облыстар қазақтардың өтуіне жабылды, сондықтан 1821 жылғы Сенат қаулысына негіз болған Батыс Сібір генерал-губернаторы М.М.Сперанскийдің жарлығымен Колыван-Воскресенск таулы округінің аумағы қазақтарға жер беру үшін алынып тасталды [17, 128-129]. Осындай мәселелерге байланысты ұлтаралық қақтығыстарды шешу үшін арнайы шекара органдары пайда болды, яғни 1816 жылы Орынборға ұқсас Омбы шекара комиссиясы құрылды [18, 51]. Қазақтар Ертістің оң жағалауына көшкен сайын жылқы ұрлығы күшейіп, аймақтағы жағдайды қиындата бастады [3, 69].

1822 жылы М.М. Сперанскийдің басшылығымен «Сібір қырғыздары туралы жарғы» әзірленіп, оны патша бекітеді. Оның пікірі бойынша, дәстүрлі қазақ рулық қоғамы институты Даладағы орыс мемлекеттік басқарудың жаңа жүйесін қайта құруға және бекітуге тура келеді. Бұл «Жарғы» шын мәнінде Орта жүздегі хан билігін жойды.

Кіші жүз бен Орта жүзде хан билігі XIX ғасырдың басына қарай әлсірей бастағаны белгілі, бұл тек патшалық билік жүргізген қасақана оның беделін түсіру саясатымен ғана байланысты емес [3, 60]. С.Б. Броневскийдің пікірінше, «хандар билігінің әлсіреуіне хандар мен сұлтандар арасындағы бақталастық әсер етті. Хандардың өздері және олардың Төлеңғұттары қатысқан ішкі соғыстар мен баранта олардың даладағы беделін төмендетті.

Сонымен қатар, күшті сұлтандар мен билердің бағынбауы. Сонда хандар «күшті Ресейді қорғаудың және оның жомарттығынан қорғауды іздеудің жалғыз әдісін таңдады» [6, 80-81]. Сондай-ақ, қазақ хандықтары потестар мемлекеттері бола отырып, сайланбалы рулық билікке ие феодалдық-бюрократиялық немесе патриархалдық мемлекеттердің рулық перифериясы бола отырып, бірте-бірте ескіргенін атап өткен жөн. Патша үкіметінің нұсқауын Орта жүз билеушілерінің бәрі бірдей орындамады, олардың ішінде Ғұбайдула, Уәли хан, Саржан Қасимов, Қамбар шах Ниязов сияқты ақсүйектер бар [6, 87]. Атап айтқанда, Ғұбайдула Орта жүзде хан билігін жойып, оның Көкшетау округіне аға сұлтан болып тағайындалуына қарсы болды. 1824 жылы қытайлықтар одан хабар алып, Баянауылға жорық жасауды алға тартады, бірақ Ғұбайдула ұсталып, казактардың күзетімен Омбыға «заң бойынша күресу үшін» жөнелтілді [6, 88].

«Жарғы» негізінде 1823 жылы төрт ішкі (шекаралық) және сегіз сыртқы округ құрылды. Аудандық тәртіпте сыртқы округтерді басқару мақсатында аға сұлтан мен екі кеңесші лауазымдары белгіленді. Ал 1838 жылы «Сібір қазақтарының шекара басқармасы» бөлініп, 1854 жылы сыртқы округтерден Семей облысы мен Сібір қазақтары облысы құрылды [19, 72]. Яғни, 1854 жылға дейін олардың өз үкіметі болмайды. 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғы» да, 1838 жылғы «Ереже» де қазақтардың «адал қол астындағы» жағдайын реттеуге құқықтық негіз болған жоқ.

«Сыртқы округтерге қосылмаған, Сібір шебінде жүрген қырғыздар туралы есеп» (XIX ғ. ортасы – Г.И. Купенова) бойынша олар «отырықшылықпен жақындасу» дәрежесі бойынша екі топқа бөлінді. Бірінші топқа Даланың солтүстік-шығысында: Кіші-Нарым шалғайынан Нарым өзенінің сағасына дейін және Ертістен төмен Черемуховский заставасына дейін көшіп-қонып жүрген қазақтар, сондай-ақ Семейдің үстіндегі шаруа кенттері арасында және Семейдің өзінде мекендеген қазақтар болды. Бұл қазақтар «отырықшы өмірдің ыңғайы мен игілігін ұғып, соған тез ұмтылуда: егінге жер өңдеуге, шаруаның ауыр және тұрмыстық еңбегіне, қыста малға шөп сақтаудың қажеттілігіне», сондай-ақ қолөнер шеберлігіне белгілі болды. Батыс Сібірдің оңтүстігінде: Барнаул, Колыван, Омбы, Есіл және Қорған уездерінде шептен 100-180 верст жерде қазақ халқының екінші тобы көшпелі өмір сүрді. Олардың саятшылықтары мен жеркепелері болған жоқ. Жартылай отырықшы қазақтарға қарағанда олардың орыс халқымен қарым-қатынасы шиеленісті болды. Тек орыстармен ғана емес, қазақтардың «адал қол астындағылармен» де [8, 44-45].

Олардың арасындағы қарым-қатынастың сипаты достық қарым-қатынастан алыс болды, далалықтар өздерін «Адам» деп атайтын, станицалықтарды «опасыз қашқындар, сатқындар» деп жек көретін. Бірақ қастыққа қарамастан, олар қарым-қатынастарын сақтап қалды және «ауыл тұрғындары оларға аман-есен барып, қыздарын күйеуге алады. Атамекенге деген махаббаттың беріктігі басым болғаны сонша, олар өлгендердің денесін Ресей шекарасына жерлемей, кейде қиналып, алыс жерден жат жерге апарып, сонда жерлейді. Олардың өмірлеріндегі Ресейдің игілігі әкелген молшылық, бейбітшіліктің ләззат алуы олардың отандастарына деген сүйіспеншілігін жоймады, олар өздерін толғандыратын барлық нәрсеге белсенді түрде қатысады; бірақ олар билікке ықыласпен бағынады, момын және бейбітшілік сүйгіш. Орыстармен жақсы таныс болған соң, олар әлдеқайда лайықты өмір сүреді, өздерін әлдеқайда ұқыпты ұстайды, орыс ауылдарына келгенде әдемі киініп, жақсы аттарды мінеді» [6, 182-184].

Қазақтар көктемде зауыттық және губерниялық ведомстволардың ауылдарына қоныс аударып, шаруа жерлерін, ауылдық жайылымдарды өз еркімен басып алды, өз жолақтарын шабып алды немесе шабындықтардан басқа, астық дақылдарын жиі жойып жіберетін табындарын жіберді. Шалғындар мен егіндік иелері көбінесе шабындықты қайтаруды немесе шөптің орнын толтыруды талап еткенімен, олар әдетте екеуін де ала алмады; ең табандыларды қазақтар қамшымен қуып жіберді.

Шаруалардан қазақтардың егістіктегі жылқылардан ғана емес, қоралардан да жылқы ұрлағаны туралы шағымдар болды. Қазақтар сапқа нан мен жем-шөп әкелетін арбаларға анда-санда шабуыл жасайтын. О.Б. Наумова мұндай жағдайдың маңызды себептерінің бірі

ретінде сыртқы округтерге кірмейтін (Омбы облысы жойылғаннан кейін) қазақтардың үстінен басқару органдарының болмауы деп есептейді, өйткені қазақтардың бұл топтары кімге және қаншалықты бағыну керек екенін ешкім білмейді [8, 46].

Бұл кезде қазақтар туралы азаттық сүйгіш, намысшыл халық деген пікір қалыптасқан, сондықтан С.Д. Броневскийдің пікірінше, «Қазақ өз игілігі мен ішкі ниетіне сәйкес келмесе, өзінің сұлтандары мен билерін менсінбейтін, өз еркін барлық жағдайдан жоғары қоятын, кез келген бағыныштылыққа жат адамды білдіреді». Христиандарды менсінбей, оларды «қасырлар» деп атады, «олар надандық пен сенімсіздікке, Мұхаметке тек атымен, жүректен жиі қайталанатыннан басқа, Алла! олар кез-келген дұғаны сирек біледі және Құран туралы түсінікке ие, бірақ олар сыртқы құрмет көрсетпейді, мешіттері жоқ» [6, 170].

1822 жылы хан билігі жойылғанға дейін сұлтандар қазақтардың ясақ төлеу және сауда жүргізу мәселелерін шешуге тырысты. Олардың кейбіреулері татарша сауатты, орысша сөйлей алатын. Олар тектілігімен ерекшеленді, «сұлу тұлға, үлкен және сымбатты. Олар көп сөйлейтін, бірақ көпшіл және жақсы киіну арқылы өздеріне мән беруге тырысады». Сонымен, Қарқаралы сыртқы округінің аға сұлтаны, подполковник Тұрсұқ Шыңғысов, Бөкей ханның немересі, майор Ғазы Бөкеев, сот кеңесшісі Әли Қақшалов, марқұм Уәли ханның әйелі – Айханым; Күшік Абулфейсов; Бопаташенев; Пшен Урусов, Досан Ханбабин және оның ұлы Қылыш «адал және Ресейге берілген» деп саналды [6, 171].

Әрине, сұлтан-старшина билігі өзінің әлеуметтік жағдайын құқықтық реттеуге ұмтылып, мұндай жағдайға алаңдай бастады. Басқарма болған жағдайда қазақтар ясақты енгізуге келісті. Бұл туралы XIX ғасырдың басында қазақтар тарапынан сөз болған жоқ. Қазақ сұлтандары мен старшындарының барлық өтініштеріне патша үкіметінен жауап та, шешім де келмеді. Бұл патша үкіметінің ру билеушілеріне деген қызығушылығының төмендеуін және олардың даладағы миссиясының аяқталғанын көрсетті. Сондықтан да олар өз билігін далада қаралау үшін олардың өтініштерін ашық ескермеу саясатын жүргізді. Кенесары көтерілісі басылғаннан кейін патша әкімшілігі Ертістің оң жағалауында сұлтан-старшина билігін нығайту мақсатын көтерген жоқ [3, 77].

Қазақтардың әкімшілікке өз басқармасын ашу туралы алғашқы үндеуі 1834 жылға жатады. О.Б. Наумованың айтуынша, «далалықтарға» қарағанда, «шептерге жақын» қазақтар басқарушылық тіркеу шарттары бойынша әртүрлі әкімшілік органдармен жиі байланыста болған. Мәліметтер бойынша олар ««осы соттарға үкіметтің ешбір қаулысына бағынбағанына қарамастан, Омбы, Колыван, Барнаул және Бийск уездерінің земстволық соттарына қуғын-сүргінге тартылды; казактардың билігі де оларды мазалап, таулы жерлерде де оларды жайына қалдырмады» [5, 24]. Сөйтіп, қазақтарға, яғни «адал бағыныштыларға» қатысты басқару жүйесінің болмауы олардың әртүрлі бөлімшелердің бақылауында болуына әкелді.

1846-1848 жылдар аралығында сұлтандар мен ру билеушілері үкіметтің өздерінің жеке Әкімшілігін құруға ынтасының жоқтығын көріп, бұған мүлде көңілдері түсіп, жергілікті әкімшіліктің өтініштерімен оны іздеуді тоқтатты. 1846 жылы қазақтардың казак жерлерін міндетті түрде азат етуіне байланысты Сібір казак әскері туралы «Ереже» шығады. Осыдан кейін Дала Думасын құру мәселесі енді қайтіп көтерілмейді. Өйткені патшаның шабуылдық күшінің күшеюіне байланысты Ертістің оң жағалауында қалу туралы тағы бір маңызды мәселе күн тәртібіне қойылды. 1847 жылға қарай қазақтардың «адал бағыныштыларының» саны 26647 адамды құрады.

1849 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторының 1 маусымға қарай қазақтарды сыртқы округтерге көшіру туралы жарлығының шығуы ішкі аймақтарда тұратын қазақтардың, атап айтқанда сұлтан Шаншар Сұлтанбетов ұрпақтары мен қол астындағылардың наразылығын тудырды. Бірақ 1848 жылғы Шекара басқармасының бұйрығы бойынша казак әскеріне жөндеу ақысын төлеу арқылы көшіп келген жерде қалуға болады. қазақтар, олардың еркінен тыс, сыртқы округтерге «тағайындалды», кейіннен олар үшін жағымсыз салдар болды. 1852 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфорд қазақтарды ішкі округтерден

далаға көшіруді бастады; келесі көшіру 1854 жылы болды. Қалған қазақ халқы сол жылы Семей ішкі округінің құрылуы арқылы жер аударылудан босатылды.

Басқарылмаушылық жағдайы, яғни сол идеалды жағдайлар қазақтардың дәстүрлі жылқы ұрлығының жиілеп кеткен жағдайларына себеп болды.

Зауыттық ведомствоның шаруалары мен казактар бастықтардың қазақтарды шектен тыс көшіру ниетін біліп, бұл көзден айырылып қалудан қорқып, оларды арзан жұмыс күшінен айырмауды өтінді. Өйткені Семейден тыс жерде тұратын шаруалар мен казактар қазақтарды өз егістік жерлерінде жұмыс істеуге жалдады. Қазақтар «өздеріне алған міндеттерін өте құлшыныспен атқаратын», «далалық және шаруашылық жұмыстарында әрқайсысы екі орыстың орнын басатын», олардың ешқайсысы «тек маңызды қылмыс немесе тәртіпсіз еркелік үшін ғана емес, тіпті ұсақ ұрлық үшін де сотталмаған» (8, 45). Сібір желілік әскерлері өздерінің ақшалай табыс көздерін жоғалтқысы келмеді, өйткені олар жөндеу салығын төлегені үшін қазақтардың өтуі үшін ақша алды [20, 45-48].

Ресейліктер «мұсылман мәселесінің» қалыптасуына және патша үкіметінің бөтен халыққа ерекше көзқарасының қалыптаса басталуына байланысты мұсылман қазақтарына қатысты саналы түрде шешім қабылдады. Патшалық бұл ұстанымды қабылдауды анықтайтын факторлар XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Кіші және Орта жүздегі бірқатар ұлт-азаттық қозғалыстар себеп болады. Сондай-ақ, оның әлсіздігіне байланысты аймақтың орыс халқын көптеп орналастыру мақсатында Еуропалық бөліктің шаруаларының қоныс аудару саясатын белсенді жүргізу қолға алынды. Дәл осы жағдайда қоныс аударған шаруалардың Сібір жерлеріне қоныстануына кедергі жасау үшін ішкі қазақтар тарапынан дәстүрлі жылқы ұрлығын күшейту процесі жүрді.

Орыс халқының Тобыл және Томск губерниялары аумағына қоныс аудару толқынының күшеюі және осыған байланысты ішкі қазақтар тарапынан жылқы ұрлығының күшеюі XIX ғасырдың 30-жылдарында қақтығыс жағдайын тудырды. Оларды сыртқы аудандарға шығару қажеттігі туралы мәселе көтеру болды. Сөйтіп, 1843 жылдан бастап қазақтардың ішкі аймақтарды жайлауына түрлі бюрократиялық кедергілер енгізілді («Тобыл губерниясының ішкі округтеріндегі қазақ халқының көшпелілігі туралы ереже», 1844 ж.). Бұл туралы З.Е. Қабылдиновтың айтуынша, XIX ғасырдың ортасында қазақтарды көшірудің басты себебі жылқы ұрлығы ғана болған жоқ. Батыс Сібір генерал-губернаторы жанындағы арнайы тапсырмалардың қызметкері Трофимов арнайы «қазақ мәселесін» анықтап, шаруалар жеріне жақын қазақ қоныстарын орналастыруды қолайсыз деп санап, келешекте олардың арасындағы ұлтаралық шиеленіске әкеп соқтырды. Қазақтың жылқы ұрлығы, оның ойынша, кінәлілерді табу мүмкін болмайтын қалыптасқан үрдіс, бай қазақтардың шаруа ауылдарында жылқы ұрлау үшін арнайы адамдары болған, кейіннен далада сатылып кеткен. Қазақтардың жылқысын ұрлауы оның басты айыптауы және биліктен олардың өтуіне тыйым салуды талап етуінің негізі болды [13].

XIX ғасырдың ортасынан бастап жылқы ұрлығына қарсы күрес күшейді. Патша өкіметінің пікірінше, жылқы ұрылары қоныс аударған шаруаларды әскерге шақырусыз қалдырған қылмыскерлер деп саналған. Осы себепті Сібір әкімшілігі қазақтардың шаруалар жерінің аумағына өтуіне толық тыйым салады. 1854 жылы «Батыс Сібірдегі жылқы ұрлығын тоқтату шаралары туралы» ереженің мақсаты – шаруалар қоныстанған аудандардағы ықшамдап тұратын ауыл қазақтарын жаппай көшіру және олардан жаңа әлеуметтік «жатақ» қабатын қалыптастыру болды. Ережеге сәйкес шаруалардың жылқыларды далада қараусыз қалдыруына және түнгі күзет ұйымдастыруына тыйым салынды. Шаруалар табына қосылмаған қазақтар жөндеу ақысын төлей отырып, казак жеріне қоныс аударуға рұқсат беріп, өздеріне қарасты сыртқы округтерге қоныс аударды [21, 278].

Жаңа-Есіл бойындағы қазақтар айдауларға байланысты христиан дінін қабылдай бастағаны немесе шаруа табына кіре бастағаны белгілі [12, 24]. Сонымен, 1863 жылы негізінен Сібір әскерінің казактары жалдаған Көкшетау, Ақмола және Баянауыл округтерінің 502 кедей қазақтары христиан дінін қабылдады [16, 5-6]. 1870 жылдан бастап

қатаң шаралардың енгізілуі жылқы ұрлығының жағдайын тұрақтандырды. Сөйтіп, 1880 жылы Барнаул уезінде ішкі қазақтарға Тобыл және Томск губернияларынан ішкі қазақтарды қоныстандыру үшін қомақты жер бөлінді. Алтай тау-кен басқармасы да 1879 жылы қазақтар шахталарда аз ақы төленетін жұмыс істегендіктен, қазақтарды көшіруге қарсы болды [8, 43].

XIX ғасырдың 80-ші жылдардан бастап қазақтардың айыптауы, көп жағдайда, З.Е. Қабылдиновтың айтуынша, қазақтар басып алған жерлерді қоныс аударған шаруа халқына бөліп беруді көздейтін қисынсыз саясат болды. Батыс Сібір аумағына шаруаларды қоныстандыруды күшейту 1874 жылы генерал-губернатор Казнаковтың императорға берген баяндамасынан кейін басталды, онда «отырықшы орыс халқын қырғыз даласының ішінде көшпенділерді қыспаққа қалдырмай, сақтықпен орнықтыру жартылай жабайы халықтың моральдық қасиетін жұмсартып, әл-ауқатын көтеруге мүмкіндік береді» делінген [7, 17-18].

Қорытынды

Жайылымдық жер мен барымтаның жоқтығы, сондай-ақ бүкіл Ертіс бойындағы қалыптасқан сауда қатынастары қазақтардың ішкі шептерге белсенді көшуіне ықпал етті. 1854 жылға дейін қоныс аударған қазақтарға қатысты бақылау жүйесі жасалмады. Ресейдің еуропалық бөлігінен шаруаларды қоныстандыру үшін Томск губерниясының бос жерлерін сақтап қалу үшін үкімет «адал қазақтарға» басқарушылық заңнамалық базаны әдейі қамтамасыз етпеді. Бұл мәселені зерттеу барысында үкіметтік ортада «мұсылман мәселесін» қалыптастыру, «иноверциялық халық» бұқарасын мойынсұнуда ұстау да ескерілуі керек. Шығыстанушы Д.Ю. Араповтың пікірінше, патшалық ұстанымындағы маңызды қағида мұсылман қоғамының өкілдерімен ешқандай сындарлы диалогқа кіріспеу, әкімшілік-заңнамалық «ступор» ұстанымын қабылдау болды [22, 243].

Басқарудың заңнамалық негізінің жоқтығы қазақ халқының әртүрлі бөлімшелер тарапынан бақылаусыздық пен озбырлық жағдайын тудырды және негізінен дала қазақтарынан ішкі істерден оқшауланған жылқы ұрлығының көбеюіне себеп болды; Трофимов (арнайы тапсырма бойынша шенеунік – Г.И. Купенова) пікірінше, бұл жылқы ұрлығын дамытуға тамаша жағдай жасады. Жергілікті әкімшіліктің бақылауының жоқтығы қылмыстық істердің бір земстволық соттан екіншісіне үздіксіз берілуімен көрсетілді. Станицалық қазақтары, әсіресе, Есіл ауданында мал шаруашылығы жағынан шаруа халқымен экономикалық байланыс орнатқан. Ұйымдасқан жылқы ұрлығының белсенді аймақтарының бірі Қорған ауданы болды.

Аймақты этникалық жағынан тұрақтандыру және шаруа қожалықтарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Трофимов жобасы бойынша қазақтарды ішкі жағынан көшіруді енгізу туралы шешім қабылданды. 1852 ж. бастап қазақтарды сыртқы округтерге қуу процесі басталды. Сонымен бірге, бұл үшін жөндеу ақысы бар казак жерінде жүруге тыйым салынбаған. Ішкі аумақтағы бүкіл қазақ халқы, яғни «станица тұрғындары» да, билетпен ұсталып, жөндеу ақысын төлеп жүргендер де депортацияға ұшырады. Алайда, қазақтар Тобыл және Томск губерниялары аумақтарынан көшіп келу туралы өкіметтің талабын елемей, қаңғып жүре берді. Дала қазақтарының көпшілігі 1854 жылғы Ережені елемейді. және Есіл және Қорған аудандарының аумағын аралауды жалғастыруда. Қазақ халқының тұратын жерінен материалдық игілікке ие болған земстволық бастықтар, полиция және болыс бастықтары тұлғасында жергілікті өкімет орындарының өзі талапты орындамады.

Қоныс аударылып кетпес үшін Есіл округінің қазақ халқы тіпті христиан дінін қабылдап, шаруалар қатарына қосылуға мәжбүр болды.

Жалпы алғанда, патша үкіметінің 1854 жылғы «Батыс Сібірдегі жылқы ұрлығын тоқтату шаралары туралы» ережесі іс жүзінде орындалмады. Жылқыны ұрлауға қарсы күрес Тобольск губерниясының бір ғана, яғни Қорған округінде нәтиже берді, ол шаруаларды жылқыны ұрлағаны үшін жаппай салық салу түрінде ерекше ауқымға ие болды. Ал басқалар үшін қазақтардың көші-қоны жалғаса берді.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Мартин В. Барымта: Обычай в глазах кочевников, преступление в глазах империи / Российская империя в зарубежной историографии. Сборник статей. Отв. ред. Леонтьева О. – М.: Новое издательство, 2005. – 695 с.
2. Мартин В. Закон и обычай в степи: Казахи Среднего жуза и российский колониализм в XIX веке. – Алматы: ЦОП КазАТиСО. – 282 с.
3. Кабульдинов З.Е. Казахи Тобольской и Томской губернии во второй половине XVIII – начале XX вв. (историко-демографический аспект). Павлодар, 2001. – 293 с.
4. Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков, с касающимися до сего народа, также прилегающих к российской границе, по части Колыванской и Тобольской губернии, крепостей дополнениями // Новые ежемесячные сочинения. – СПб.: Имп. АН, 1795, 1796. Ч. CX–CXVIII.
5. Красовский Н.И. Область Сибирских киргизов // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. В III частях. СПб., 1868. Ч. I. 451 с.
6. Броневский С.Б. О пришествии Китайцев к горам Баян-Аул / Записки Генерал-Майора Броневского. О Киргиз-Кайсаках средней Орды // Отечественные записки. Август, 1830. – Ч. XLI. Кн. CXX. – СПб.: 1830. - С. 75-89.
7. Михайлов В. Киргизские степи Акмолинской области // Записки Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. Кн. XV, Вып. III, Омск, 1893. - 22 с.
8. Наумова О.Б. Казахско-русские взаимоотношения на юге Западной Сибири в XVIII-начале XX вв. // Изучение преемственности этнокультурных явлений. - Москва, 1980. с. 39-50
9. Томилов Н.А. Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины в конце XVI–начале XX в. – Новосибирск: Изд-во Новосиб.ун-та, 1992. -271 с.
10. Томилов Н.А. Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX вв. –Томск: Изд-во ТГУ. 1980 – 276 с.
11. Кабульдинов З.Е. Положение казахов на Правобережье Иртыша (до создания Семипалатинского внутреннего округа в 1854 г.) // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». №1 (69) 2013. – С.27-31.
12. Октябрьская И.В. Казахи Алтая: этнополитические и социокультурные процессы в пограничных районах Южной Сибири XIX-XX вв.: дисс. док. ист. наук. – Новосибирск, 2004. - 276 с.
13. Анисимова И.В. Позиции центральных и региональных властей по вопросу регламентации миграции казахов в Южносибирский регион // Вестник Томского государственного университета. №4 (20), 2012. – С. 199-201.
14. Абенова Б.С. Региональная политика Российской империи в Оренбургском крае // LAPLAMBERT Academic Publishing. 2013
15. Абенова Б.С. Ресейлік билік жүйесіндегі генерал-губернатор институты: белгілері мен ерекшеліктері (XVIII-XIX ғғ.) // Отан тарихы №27(3), 2024. – Б. 582-595
16. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX (1771-1867 годы) //Сборник документов и материалов. Составители: Ф.Н. Киреев, В.Я. Басин, К.Ж. Женисбаев, В.С. Мусабаева. Алмата: Наука, 1964. (АВПР, ф. 122, 1791 г.Д. 1., Л. 54-55., №81. Жалоба старшин Среднего жуза имп. Екатерине II на хана Валия. 27 декабря 1794 г., №82.Рапорт генерал-поручика Штрэндмана графу П.Зубову по поводу жалобы старшин Среднего жуза на хана Валия. 1 февраля 1795 г., с.56-59).
17. ЦГА РК.Ф.478.Оп.2. Д.8. Л. 128-129.
18. Быков А.Ю., Кожирова С.Б. Истоки формирования русско-казахского пограничья в Западной Сибири (XVI- начало XIX в.) // Восточный архив №1(47), 2023. – С.47-51.
19. Далаева Т.Т. Казахские заседатели внешних окружных приказов Западной Сибири. (1822-1868 гг.) // Уральский исторический вестник. - 2019. 2(63). С. 71-78.
20. ЦГА РК. Ф.338. Оп.1. Д.663. Л.45-48

21. Полное собрание законов Российской империи //Отделение 1, Т.29. Санкт-Петербург, 1855. – 278 с.
22. Арапов Д.Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII - начало XX вв.): дис. ...д-ра ист. наук: 07.00.02. - Москва, 2005. 381 с.

References:

1. Martin V. Baryimta: Obyichay v glazah kochevnikov, prestuplenie v glazah imperii [Barymta: A Custom in the Eyes of Nomads, a Crime in the Eyes of the Empire] Rossiyskaya imperiya v zarubezhnoy istoriografii. Sbornik statey. Otv. red. Leonteva O. – М.: Novoe izdatelstvo, 2005. – 695. (In Russ)
2. Martin V. Zakon i obyichay v stepi: Kazahi Srednego juza i rossiyskiy kolonializm v XIX veke [Virginia Martin Law and custom in the steppe: Kazakhs of the Middle Zhuz and Russian colonialism in the 19th century] - Almaty: TSOP KazATiSO. – 282 s. (In Russ)
3. Kabul'dinov Z.E. Kazahi Tobolskoy i Tomskoy gubernii vo vtoroy polovine XVIII – nachale XX vv. (istoriko-demograficheskiy aspekt) [Kazakhs of the Tobolsk and Tomsk provinces in the second half of the XVIII – early XX centuries] Pavlodar, 2001. – 293 s.
4. Andreev I.G. Opisanie Sredney ordyi kirgiz-kaysakov, s kasayuschimisya do sego naroda, takje prilgayuschih k rossiyskoy granitse, po chasti Kolyvanskoy i Tobolskoy gubernii, krepostey dopolneniyami [Description of the Middle Horde of the Kirghiz-Kaisaks, with additions concerning the fortresses of the people, also adjacent to the Russian border, in part of the Kolyvan and Tobolsk provinces] // Novye ejemesyachnyie sochineniya. – SPb.: Imp. AN, 1795, 1796.
5. Krasovskiy N.I. Oblast Sibirskih kirgizov [The Siberian Kyrgyz Region] Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba. VIII chastyah. SPb., 1868.
6. Bronevskiy S.B. O prishestvii Kitaytsev k goram Bayan-Alul [About the coming of the Chinese to the Bayan-Aul Mountains] / Zapiski General-Mayora Bronevskago. O Kirgiz-Kaysakah sredney Ordye // Otechestvennyie zapiski. Avgust, 1830. – CH. XLI. Kn. CXX.. – SPb.: 1830. - S. 75-89.
7. Mihaylov V. Kirgizskie stepi Akmolinskoy oblasti [Kyrgyz steppes of Akmol region] // Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. Kn. XV, Vyip. III, Omsk, 1893. 22 s.
8. Naumova O.B. Kazakh-Russian Relations in the South of Western Siberia in the XVIII–early XX centuries. [Kazakh-Russian relations in the south of Western Siberia in the XVIII-early XX centuries] Izuchenie preemstvennosti etnokulturnykh yavleniy. М., 1980, s. 39-50.
9. Tomilov N.A. Etnicheskaya istoriya tyurkoyazyichnogo naseleniya Zapadno-Sibirskoy ravniny v kontse XVI–nachale XX v. [Ethnic history of the Turkic-speaking population of the West Siberian Plain in the late 16th – early 20th centuries.] – Novosibirsk: Izd-vo Novos.un-ta, 1992. - 271 s.
10. Tomilov N. A. Tyurkoyazyichnoe naselenie Zapadno-Sibirskoy ravniny v kontse XVI – pervoy chetverti XIX vv. [The Turkic-speaking population of the West Siberian Plain in the late 16th – first quarter of the 19th centuries.] –Tomsk: Izd-vo TGU. 1980 – 276 s.
11. Kabul'dinov Z.E. Polozhenie kazahov na Pravobereje Irtysha (do sozdaniya Semipalatinskogo vnutrennego okruga v 1854 g.) [The situation of the Kazakhs on the right bank of the Irtysh (before the creation of the Semipalatinsk internal district in 1854)] Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». №1 (69) 2013. – S.27-31.
12. Oktyabrskaya I.V. Kazahi Altaya: etnopoliticheskie i sotsiokulturnye protsessyi v pogranichnykh rayonakh YUjnoy Sibiri XIX-XX vv. [Kazakhs of Altai: ethnopolitical and sociocultural processes in the border regions of Southern Siberia in the 19th-20th centuries.]: diss. dok. ist. nauk. – Novosibirsk, 2004. 276 s.
13. Anisimova I.V. Pozitsii tsentralnykh i regionalnykh vlastey po voprosu reglamentatsii migratsii kazahov v YUgnosibirskiy region [Positions of central and regional authorities on the issue of regulating the migration of Kazakhs to the South Siberian region] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. №4 (20), 2012. – S. 199-201.

14. Abenova B.S. *Regionalnaya politika Rossiyskoy imperii v Orenburgskom krae* [Regional policy of the Russian Empire in the Orenburg region] LAPLAMBERT Academic Publishing. 2013
15. Abenova B.S. *Reseylik bilik jyyesindegi general-gubernator instituty: belgileri men erekshelekteri (XVIII-XIX ʒʒ.)* [The institution of the governor-general in the Russian system of government: characteristics and features (XVIII-XIX centuries)] *Otan tarihy* №27(3), 2024. – B. 582-595.
16. *Kazahsko-russkie otnosheniya v XVIII-XIX (1771-1867 godyi)* //Sbornik dokumentov i materialov. Sostaviteli: F.N. Kireev, V.YA. Basin, K.J. Jenisbaev, V.S. Musabaeva. Almata: Nauka, 1964. (AVPR, f. 122, 1791 g.D. 1., L. 54-55., №81. Jaloba starshin Srednego juza imp. Ekaterine II na hana Valiya. 27 dekabrya 1794 g., №82.Raport general-poruchika SHtrandmana grafu P.Zubovu po povodu jalobyi starshin Srednego juza na hana Valiya. 1 fevralya 1795 g., s.56-59).
17. TSGA RK.F.478.Op.2. D.8. L. 128-129.
18. Byikov A.YU., Kojirova S.B. *Istoki formirovaniya russko-kazahskogo pograniच्या v Zapadnoy Sibiri (XVI - nachalo XIX v.)* [The origins of the formation of the Russian-Kazakh borderland in Western Siberia (XVI- early XIX century)] *Vostochnyy arhiv* №1(47), 2023. - S.47-51.
19. Dalaeva T.T. *Kazahskie zasedateli vneshnih okrujnyih prikazov Zapadnoy Sibiri. (1822-1868 gg.)* [Kazakh assessors of the outer district orders of Western Siberia. (1822-1868)] *Uralskiy istoricheskiy vestnik*. - 2019. 2(63). S. 71-78.
20. TSGA RK.F.478.Op.2. D.8. L. 45-48.
21. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire] //Otdlenenie 1, T.29. Sankt-Peterburg, 1855. – 278 s.
22. Arapov D.YU. *Sistema gosudarstvennogo regulirovaniya islama v Rossiyskoy imperii (poslednyaya tret XVIII - nachalo XX vv.)* [The system of state regulation of Islam in the Russian Empire]: dis. ...d-ra ist. nauk: 07.00.02. Moskva, 2005. 381 s.